

49 Muziek voor iedereen

Cultuurpolitiek en cultuurspreiding

Peter Berns

EDE 1948. Op woensdagavond 31 maart is de zaal van Cultureel Centrum De Reehorst afgeladen vol. Er vindt een bijzondere gebeurtenis plaats, want de Arnhemse Orkest Vereniging (AOV) speelt voor de eerste keer in Ede in een proefserie van vier concerten. De voorzitter van het organiserende comité, AKU-directeur R. Levison, dankt in zijn openingsspeech "allen die aan de geboorte van dit cultureel zo belangrijke evenement het hunne bijdroegen: het voltallig aanwezige college van B en W, Gedeputeerde Staten, het bestuur van AOV, de directie van de AKU enz." [1]

Het bijzondere van dit concert is óók dat de 25-jarige violist Herman Krebbers die uit Ede afkomstig is, deze avond als solist optreedt. Als Krebbers het podium opkomt, wordt hij door het 'eigen' Edese publiek dan ook met een hartverwarmend applaus ontvangen.

Dagblad *De Gelderlander* is erbij en schrijft de volgende dag: "De eivolle zaal bewees, dat de belangstelling voor goede muziek aanwezig is, hetgeen voor de toekomst van groot belang kan zijn. Ook de buitendorpen lieten zich niet onbetuigd en extra bussen voerden van alle zijden de bezoekers aan." Over de vertolking van het vioolconcert van Mendelssohn is de recensent van *De Gelderlander* lovend: "Dit voor iedereen toegankelijke werk kreeg door Krebbers' meesterschap een zeldzaam rijke glans; feilloze techniek en bezieling vonden hier elkander. De zaal die in uiterste aandacht en overgave luisterde, barstte in een stormachtig applaus los." Ook de overige drie concerten die het orkest dat seizoen geeft, zijn een doorslaand succes. Daardoor krijgt Ede in het vervolg een vaste concertserie. De proefserie vormt als het ware de opmaat naar een nieuwe episode in de Gelderse geschiedenis, die van een actieve cultuurpolitiek en cultuurspreiding.

Muziek in bezettingstijd

Mocht in 1948 in Ede het vioolconcert van Mendelssohn klinken, in de jaren daarvoor tijdens de bezetting was daarvan geen sprake geweest. Mendelssohn (1809-1847) was immers een jood en muziek van joodse componisten was door de Duitse bezetter streng verboden. Men mocht er zelfs niet over schrijven! Naar aanleiding van een concertprogrammaboekje van het Arnhems orkest uit 1942 reageerde J. Goverts, het nationaal-socialistische hoofd Muziek van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten nijdig: "Het moet u echter toch zonder meer duidelijk zijn, dat, wanneer joodsche muziek verboden is, besprekingen daarvan niet kunnen worden getolereerd". [2]

De Arnhemse Orkest Vereniging had in de bezettingsjaren een duistere periode doorgemaakt. Nederlandse musici moesten zich aanmelden bij de Kultuurkamer en joodse musici moesten worden ontslagen. Maar het orkest speelde wél door. De concerten trokken tijdens de oorlog volle zalen en in Arnhem werden zelfs extra series in het leven geroepen.

Opmerkelijk genoeg werd tijdens de oorlog de financiële situatie van het Arnhemse orkest evenals die van andere Nederlandse orkesten aanzienlijk verbeterd. De omvang van de Arnhemse Orkest Vereniging kon worden uitgebreid van 44 naar 56 musici. Het departement gaf ook meer subsidie om de salarissen van de orkestmusici te verhogen. Voor de musici betekende dit ongeveer een

verdubbeling van hun inkomen. Deze toenemende staatssteun was een voorbode van de dominantere rol die de overheid in de naoorlogse periode zou spelen met betrekking tot het cultuurbeleid.

De salarisverhoging had overigens wel een wrange bijmaak, want het artistieke beleid van het orkest was tijdens de bezetting aanzienlijk ingeperkt en het orkest moest ook optreden in het kader van de nationaal-socialistische propaganda zoals bij zogenaamde Winterhulpconcerten.

Om een breder publiek aan te spreken gaf het Arnhemse orkest volksconcerten. Hiertoe waren al voor de oorlog vanuit het particulier initiatief speciale verenigingen opgericht. Zo ontstond in 1934 de Vereniging Het Arnhemsch Volksconcert. Deze groeide zelfs tot 950 leden in 1943. De leden behoorden toen nog allerminst tot de arbeidersklasse of middenstand, wat later in het kader van 'sociale cultuurspreiding' wel het doel zou zijn. Op andere plaatsen in Gelderland waren soortgelijke verenigingen actief, zoals in Nijmegen, Apeldoorn, Zutphen en Doetinchem. De activiteiten van de volksconcertverenigingen werden na de oorlog door het orkest zélf of door de concertzalen overgenomen. Het particulier initiatief werd daardoor een publiek initiatief, financieel gesteund door de overheid.

Kamermuziek in Gelderland

Particulier initiatief lag ook ten grondslag aan de kamermuziekverenigingen, maar in tegenstelling tot de volksconcertverenigingen bleven deze verenigingen wel binnen het particulier domein. Hun doel was om voor de leden kamermuziekconcerten te organiseren van hoge kwaliteit tegen een aantrekkelijke prijs. Voor de oorlog had Arnhem zelfs drie van dit soort verenigingen. De voornaamste was wel de Arnhemsche Vereniging voor Kamermuziek-Uitvoeringen. In 1946 werd besloten een nieuwe start te maken en werd de Arnhemse Vereniging voor Kamermuziek opgericht. Deze vereniging maakte meteen een enorme bloei door; ze had in de jaren vijftig zelfs 1.200 leden en was daarmee een van de grootste kamermuziekverenigingen van het land. In Nijmegen was vanaf 1917 een kamermuziekvereniging actief, die evenals de Arnhemse zustervereniging na de oorlog een doorstart maakte. En in Wageningen was in de jaren twintig de Vereniging voor Kamermuziek Wageningen opgericht.

Voor deze verenigingen traden vele wereldberoemde kamermuziekensembles op, waarbij dikwijls een warme band ontstond tussen de optredende musici, het publiek en het bestuur, vooral wanneer de musici vanwege het grote succes opnieuw werden gevraagd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de gastenboeken van de Arnhemse Vereniging voor Kamermuziek. Het Hongaarsch Quartet dat ook het eerste concert van deze vereniging in 1946 opluisterde, schreef op 2 januari 1950 in uitstekend Nederlands in het gastenboek: "Met groote weemoed nemen we afscheid van onze trouwe A.V.V.K. waar we vanaf zijn oprichting met zoveel vreugde hebben gemusiceerd en waar we zoo velen vrienden gevonden hebben." [3] Dit afscheid was maar voor korte tijd want het wereldberoemde strijkkwartet zou uiteindelijk maar liefst twintig keer voor de Arnhemse Vereniging voor Kamermuziek optreden!

Het Gelders Orkest

Het eerste abonnementsconcert in De Reehorst van 31 maart 1948 speelde zich af aan de vooravond van de oprichting van Het Gelders Orkest in 1949. Zoals ook bij andere orkesten in Nederland het geval was, werd de Arnhemse Orkest Vereniging in die tijd omgevormd van een stedelijk naar een provinciaal orkest. Het orkest ging zich richten op de gehele provincie als speelgebied, vooral op dié gemeenten, die een geschikte accommodatie hadden. De cultuurspreidingsgedachte die het naoorlogse cultuurbeleid zo zou gaan bepalen, speelde daarbij uitdrukkelijk een rol. Maar er was ook een financiële drijfveer. Het orkest kampte in de naoorlogse periode namelijk met grote financiële tekorten. Daarom werd gezocht naar nieuwe speelplaatsen die de financiële basis van het orkest konden versterken.

Het werd steeds duidelijker dat het orkest niet meer kon bestaan zonder substantiële steun van de verschillende overheden. Het rijk betaalde in die tijd de helft van de salarislasten. Het beroep op de lagere overheden om ook bij te dragen werd klemmender. Doordat het speelgebied van het orkest zich uitbreidde, werd de functie van de provincie Gelderland als financier ook steeds belangrijker. De provincie nam langzaam maar zeker de positie van de standplaatsgemeente Arnhem over. Vanaf 1949 gingen behalve de provincie en Arnhem ook Nijmegen en Apeldoorn structureel bijdragen om in ieder geval gezamenlijk de salarislasten van de orkestmusici te garanderen. Maar ook andere Gelderse gemeenten waar het orkest optrad gingen tot subsidiëring over, zoals Ede deed na het geslaagde concert in 1948. Later volgden Zutphen, Doetinchem, Winterswijk, Wageningen en Tiel. Uiteindelijk zou dit leiden tot een complex subsidiestelsel, het zogenoemde koppelsubsidiesysteem, op basis waarvan Het Gelders Orkest enkele decennia zou worden gefinancierd.

Actieve cultuurpolitiek

De ontwikkelingen in Gelderland kunnen niet los worden gezien van de actieve landelijke cultuurpolitiek die na de oorlog werd ingezet. Belangrijke stimulator was de cultuurminister in het eerste naoorlogse kabinet, G. van der Leeuw, die cultuur als staatstaak zag. De echte doorbraak kwam enkele jaren later onder J.M.L.T. Cals, die in 1950 aantrad als staatssecretaris van cultuur en datzelfde jaar een Cultuurnota in de Kamer verdedigde; een een mijlpaal, want voor het eerst sinds 1872 werd nu in de Tweede Kamer een debat gewijd aan kunst en cultuur. Vanwege de Koude Oorlog was veel extra geld nodig voor defensie en bezuinigingen op de cultuurbegroting lagen op de loer. In het debat werd het cultuurbeleid niet gepresenteerd als kostenpost maar als “een onderdeel van de maatschappelijke defensie, als de morele bewapening van de natie tegen het communisme”. Men vond dat “onze hoogste geestelijke en culturele goederen extra bescherming nodig hebben”.^[4] Daarvoor was niet alleen een verhoging noodzakelijk van het defensiebudget, maar ook van de cultuurbegroting! Een ruime meerderheid van de Kamer ging uiteindelijk met die gedachtegang akkoord.

Met deze actieve cultuurpolitiek verschoof het primaat van het particulier initiatief naar de overheid. Door toenemende overheidssteun werd de culturele sector in Nederland verder geprofessionaliseerd en geïnstitutionaliseerd. In die periode werd de basis gelegd voor een culturele infrastructuur met als belangrijke peilers het orkestenbestel, het theaterbestel en de opera. Deze actieve cultuurpolitiek zou

later onder meer ook leiden tot de oprichting van nieuwe landelijke instituten zoals Het Holland Festival (1947) en de Raad voor de Kunst (1955).

Een Gelders voorvechter van cultuurspreiding

“Niemand denkt eraan om de kraaminrichtingen alleen in het westen te concentreren, alleen op artistiek en cultureel gebied wordt de nataliteit bijzonder sterk in het westen verzorgd. Er zijn intussen ook kraaminstituten in de provincie nodig.”[5] Dat stelde het Gelderse Kamerlid Bernard Verhoeven (KVP) tijdens het debat over de Cultuurnota in 1950. De aandacht van de rijksoverheid voor cultuur was toen vooral gericht op de Randstad.

Verhoeven was een begenadigd spreker, hij kon als geen ander verwoorden waarom cultuur in de regio zo belangrijk was. Hij pleitte in dat kader sterk voor de vestiging van kunstenaarsopleidingen in de provincie, om zo het culturele klimaat daar te versterken. Het gewest moest naar zijn mening niet alleen receptief zijn, maar ook meer creatief worden.

Bernard Verhoeven is van grote betekenis geweest voor de regionale cultuurpolitiek in de jaren vijftig en zestig. Hij was een visionair en heeft zich in talloze bestuursfuncties voor kunst en cultuur ingezet. Zo was hij de eerste voorzitter van het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur. Dit instituut werd door het rijk in 1953 ingesteld om de geografische cultuurspreiding te bevorderen en de rol van de provincies op het gebied van cultuur te stimuleren. Hieruit zouden later in de meeste provincies de Culturele Raden voortkomen. Het was dan ook bijna vanzelfsprekend dat Verhoeven in 1958 oprichter en eerste voorzitter was van de Culturele Raad Gelderland. In die hoedanigheid zorgde hij ervoor dat de provincie Gelderland op de diverse terreinen van cultuur een steeds actievere rol ging spelen.

Cultuurbeleid in Gelderland

Het cultuurbeleid van Gelderland was in de jaren vijftig en zestig vooral een cultuurspreidingsbeleid. Was er op muziekgebied met Het Gelders Orkest reeds een provinciale voorziening, op het gebied van het toneel ontbrak deze. Om te voorzien in de behoefte aan kwalitatief goed beroepstoneel werd met financiële steun van de provincies Gelderland en Overijssel in 1953 Toneelgroep Theater opgericht. Dit gezelschap kreeg de oostelijke provincies als speelgebied en groeide later uit tot één van de grote toonaangevende toneelgezelschappen van het land.

Al snel nam door de komst van deze professionele gezelschappen de behoefte aan goede accommodaties in de provincie toe. Alleen Arnhem en Nijmegen beschikten in die periode over een goede schouwburg en een concertzaal, in de overige plaatsen moest men zich behelpen met ontoereikende voorzieningen, zo er al iets aanwezig was. Om de totstandkoming van culturele centra te stimuleren verstrekte de provincie Gelderland renteloze leningen aan gemeenten. Daardoor konden in de jaren zestig in plaatsen als Doetinchem, Tiel, Winterswijk, Wageningen en Harderwijk dergelijke centra verrijzen.

Vooruitlopend op deze stimuleringsmaatregel stelde de provincie vanaf 1960 een krediet in ten behoeve van de cultuurspreiding. Dit krediet had als doel de gewestelijke bevolking in staat te stellen kennis te nemen van culturele uitingen van behoorlijk gehalte, met name op het gebied van toneel, muziek, zang en dans. Uit het krediet betaalde de provincie aan goede gezelschappen

aanmoedigingspremies om in kleinere plaatsen te spelen en verstrekten zij zitplaatsensubsidies en vervoerskostensubsidies aan kleinere gemeenten.

Ook op het gebied van de beeldende kunsten werden initiatieven ontplooid, gericht op spreiding. Zo organiseerde de Culturele Raad Gelderland reizende educatieve tentoonstellingen in kleinere plaatsen. In de jaren zeventig zou dit leiden tot de provinciale Tentoonstellingsdienst en tot het initiatief van de Kunstuitleen Gelderland, een van de eerste kunstuitleencentra van het land.

De provincie stimuleerde ook actief het muziekonderwijs. Zij verleende subsidies om dit onderwijs in de kleinere gemeenten op een hoger plan te brengen. Oorspronkelijk was het muziekonderwijs in particuliere handen, maar later werd het overgenomen door gemeentelijke stichtingen, zoals in bijvoorbeeld Doetinchem (1956), Zutphen (1960) en Tiel (1968). Gelderland subsidieerde uiteindelijk in totaal twaalf Gelderse muziekscholen en behoorde tot de drie provincies die het meeste aan het muziekonderwijs uitgaven. De stimuleringsregeling was uitdrukkelijk ook bedoeld als een instrument voor sociale cultuurspreiding. Vergelijkbare motieven golden voor de steun die de provincie in die jaren gaf aan volkshogescholen, bibliotheken en leeszaal.

Rode draad

In de naoorlogse periode van Gelderse en landelijke cultuurpolitiek zijn enkele belangrijke ontwikkelingen waar te nemen. Allereerst is dat de ontwikkeling van particulier naar overheidsinitiatief: de overheidsbemoediging met cultuur nam na de oorlog aanzienlijk toe. Mede als gevolg daarvan was er sprake van verdere professionalisering en institutionalisering van de culturele sector. Een belangrijke legitimatie voor de overheidsbemoediging was de cultuurspreidingsgedachte, die als een rode draad door het naoorlogse cultuurbeleid liep. De provincies kwamen daarbij nadrukkelijker in beeld en begonnen een actieve cultuurpolitiek te voeren. Ook Gelderland blies een behoorlijk partij mee.

Ten slotte zien we het ontstaan en de groei van een subsidiestelsel: een samenspel van rijk, provincies en gemeenten waar het de financiering van de culturele sector betreft. Naast het rijk en de grote gemeenten werden de provincies een serieuze gesprekspartner. Gelderland illustreert dat onder meer met het initiatief tot de oprichting van Toneelgroep Theater, maar ook met een actieve rol ten aanzien van Het Gelders Orkest. Gelderse gemeenten werden gestimuleerd het 'eigen' Gelders Orkest binnen hun grenzen te laten optreden en zo het orkest financieel te steunen. Het Edese concert in 1948 kan daarom worden beschouwd als een belangrijke opmaat naar die naoorlogse ontwikkeling.

NOTEN

1. *De Gelderlander* (1 april 1948).
2. Van Iddekinge, *Zwarte avonden in Arnhem 1942-1944*, 29.
3. Gastenboek (1950). – Arnhemse Vereniging voor Kamermuziek.
4. Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 261.
5. Asselbergs, *Cultuur en overheid*, 19.

BRONNEN

archieven

Gelders Archief, Arnhem:
Plakboeken Het Gelders Orkest 1947-1948.
Arnhemse Vereniging voor Kamermuziek, Arnhem:
Gastenboek (1950).

periodieken

De Gelderlander (1948).

LITERATUUR

F. Asselbergs (red.), *Cultuur en overheid. Een bundel cultuurpolitieke geschriften van Bernard Verhoeven* (Arnhem, 1970).

M. Bogaarts, *Gouden Tonen, Vijftig jaar Kamermuziek in Nijmegen 1950-2000: geschiedenis, programma's, recensies* (Nijmegen, 2000).

L.P. Grijp, *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam, 2001).

P.R.A. van Iddekinge, *Zwarte avonden in Arnhem 1942-1944* (Utrecht, 1994).

J. Kassies, *Op zoek naar cultuur* (Nijmegen, 1980).

W. Kox, *Vijftig jaar kamermuziek in Arnhem, 1946-1996. De geschiedenis van de Arnhemse Vereniging voor Kamermuziek* (Arnhem, 1996).

H. Lenferink, *Gelders Orkest. Geschiedenis van de Arnhemse Orkest Vereniging 1889-1949 en van Het Gelders Orkest 1949-1989* (Zutphen, 1989).

R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland* (Nijmegen, 2000).

W. Verkade (red.), *10 jaar Culturele Raad voor Gelderland 1958-1968* (Arnhem, 1969).